

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КІРЖЕЦЬКИЙ Юрій Ігорович

УДК 338.246.025.2 (477)

**МЕХАНІЗМ ЗНИЖЕННЯ ТІНІЗАЦІЇ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління
національним господарством

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Львів – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті “Львівська політехніка” Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор економічних наук, професор
Тивончук Іван Опанасович,
Національний університет “Львівська політехніка”, професор кафедри теоретичної та прикладної економіки

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
Засанський Володимир В’ячеславович,
Інститут підготовки управлінського персоналу органів внутрішніх справ Академії управління МВС, заступник начальника

кандидат економічних наук, доцент
Флейчук Марія Ігорівна,
Львівська комерційна академія,
заступник завідувача кафедри міжнародних економічних відносин

Захист відбудеться “19” листопада 2009 року о 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д35.154.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук в Інституті регіональних досліджень НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту регіональних досліджень НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розісланий “17” жовтня 2009 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат економічних наук

Жовтанецький В.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Тінізація економіки України набула значних обсягів та специфічних форм прояву. Згідно оцінок вітчизняних та зарубіжних фахівців, її рівень становить 28-32% ВВП. Такий розмір тіньового сектору створює перепони для реалізації ефективної економічної політики, реалізації соціальних програм та інтеграції у світове співтовариство. У тих або інших формах тіньова економіка властива будь-якій економічній системі. Повністю викоринити тіньову економіку неможливо. Реальним є зменшення її масштабу і знищення найбільш небезпечних для суспільства наслідків.

Останнім часом різні аспекти тіньової економіки знайшли відображення у працях вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, теоретичні та прикладні основи дослідження тінізації висвітлено в наукових працях А.Базиліюка, А.Гальчинського, В.Геєця, Г.Гроссмана, В.Засанського, К.Зіннес, А.Портеса, Т.Ковальчука. Про особливості організаційно-правових засад детінізації йдеться в працях П.Гутмана, Г.Ернсте, В.Мамутова, В.Мандибури, В.Ортинського, В.Поповича, О.Турчинова, К.Харта. Аналіз наслідків, способів та методів вимірювання, впливу на стан національної економіки та окремих суб'єктів господарювання представлені доробками О.Амоші, О.Барановського, В.Бородюка, З.Варналія, Г.Ібраєва, Д.Кауфмана, В.Приходька, Е. Фейге, М.Флейчук, Ф.Шнайдера та інших. Разом з тим, низка питань, пов'язаних із тінізацією економіки, потребує подальшого дослідження. Зокрема, важливим напрямком детінізації економіки є зниження рівня неофіційних відносин на ринку праці. Для реального скорочення рівня тіньової економіки важливим є також знання об'єктивних основ її виникнення, механізмів впливу соціально-економічних чинників на її динаміку. Вдосконалення потребують організаційні, функціональні та соціальні аспекти боротьби з тінізацією економіки в межах досягнення оптимального рівня безпеки держави. Багато питань, пов'язаних із оцінкою рівня тінізації економіки, методології дослідження її соціально-економічних аспектів, пошуку оптимальних напрямів нейтралізації їх негативного впливу, залишаються не вирішеними. Значимість даної проблематики обумовила вибір теми дисертаційного дослідження, його основні завдання та структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з виконанням наукових досліджень, передбачених планом науково-дослідної роботи кафедри економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ у рамках теми «Економіка і безпека: стан, проблеми і перспективи» (№ Д.Р. 0106U003638). В рамках вказаної теми автором запропоновано проводити дослідження тіньової економіки як загрози економічній безпеці суспільства на основі системного аналізу (підрозділ 3.1. Тіньова економіка – як форма загрози економічній безпеці суспільства). Основна особливість полягає у виокремленні ендегенних та екзогенних факторів впливу тінізації на стан економічної безпеки.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка теоретико-методичних положень дослідження тінізації економіки шляхом виявлення соціально-економічних факторів, що обумовлюють її появу та динаміку, а також обґрунтування шляхів нейтралізації цих факторів з метою підвищення економічної безпеки України в контексті зниження рівня тіньової економічної діяльності.

Досягнення зазначеної мети обумовило необхідність вирішення і розв'язання таких завдань:

- визначення сутності, ролі та місця понять “тінізація економіки” та “тіньова економіка” в економічній системі суспільства;
- розроблення концептуальних засад дослідження об'єктивної основи та форм тінізації економіки;
- удосконалення методики діагностики процесу тінізації економіки країни;
- виявлення соціально-економічних факторів, що обумовлюють появу та динаміку тінізації економіки;
- розробка однофакторної економіко-статистичної моделі динаміки тінізації економіки;
- визначення основних тенденцій тіньової економічної діяльності на ринку праці на прикладі Львівської області;
- обґрунтування основних стратегічних напрямів удосконалення державної політики України у сфері профілактики тінізації економіки.

Об'єктом дослідження є процес тінізації економіки країни в контексті дій соціально-економічних факторів.

Предметом дослідження обрано теоретико-методичні засади аналізу та оцінки впливу соціально-економічних факторів на тінізацію економіки.

Методологія та методика дослідження. Теоретичною основою проведених досліджень є положення сучасної економічної теорії, теорії економічної безпеки держави та засади боротьби з тіньовою економічною діяльністю.

У процесі виконання роботи застосовувались загальноприйняті в економічній науці методи: монографічний – при дослідженні теоретико-методологічних засад тінізації економіки; системний підхід; економічний аналіз; економіко-математичне моделювання.

Інформаційною базою дослідження слугують праці вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем тінізації економіки та економічної безпеки, законодавчі акти Верховної Ради України, укази Президента України та постанови Кабміну України, статистична та звітна інформація щодо тенденцій розвитку тіньової економічної діяльності в регіонах України, і зокрема, Львівської області, результати анкетування та власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:
вперше:

- розроблено інструментарій зниження впливу тінізації економіки на стан економічної безпеки в межах довготермінового прогнозування та визначено

ієрархію цілей в процесі зниження тінізації економіки шляхом виокремлення чотирьох підкласів соціальної складової тіньової економіки: легальна незареєстрована економіка, легальна фіктивна економіка, нелегальна економіка та фіктивна економіка із відповідними цілями, причому кожна ціль верхнього ярусу представлена у вигляді підцілей наступного рівня із відповідними показниками;

удосконалено:

- систему програмного комплексу заходів детінізації економіки регіону з урахуванням предметно-орієнтованого графу, що полягає в наступному: проводиться аналіз соціально-економічного стану регіону, систематизуються соціально-економічні показники тінізації економіки регіону та порівнюються із відповідними допороговими значеннями та середніми по Україні, після чого розробляється альтернативний варіант цільової програми детінізації економіки, програмні задачі подальшої детінізації або виявляються причини і чинники тінізації економіки, формується та виконується цільова програма детінізації із визначенням пріоритетів використання ресурсів регіону;

- класифікацію форм тіньової економіки, враховуючи наступні ключові аспекти: наслідки, мотиви, рівень поширення та обсяги, аналіз суб'єктів “тіні”, рівень організованості, що дає змогу впроваджувати заходи щодо зниження рівня тінізації, диверсифікуючи їх на макроекономічні, соціальні, адміністративні та силові;

- елементи категорійного апарату, а саме: запропоновано власне трактування поняття “тіньової економіки”, під якою розуміється сукупність економічних відносин між суб'єктами господарювання з приводу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ та послуг в умовах конфлікту між зростаючими їхніми потребами і обмеженими можливостями легального суспільного виробництва, що не контролюється, не враховується і не регулюється державою не тільки шляхом порушення чинного законодавства, але й за рахунок економічної діяльності, що не потрапляє в звітні через непоінформованість і мимовільні помилки економічних суб'єктів;

- періодизацію процесу тінізації економіки України шляхом виділення п'яти періодів за відповідними рівнем та характеристиками тіньових відносин;

набули подальшого розвитку:

- методи системного аналізу, що дали змогу сформувати графічну модель – предметно-орієнтований граф, у якому виражено взаємозв'язок та взаємопідпорядкування цілей та рішень щодо зниження тінізації економічної системи;

- обґрунтування основних тенденцій розвитку тіньового ринку праці регіону, виходячи із представленого рівняння лінійної регресії, що дало змогу обчислити кількість осіб, зайнятих у тіньовому секторі економіки за конкретний проміжок часу, а також екстраполювати отримані результати на будь-який стратегічний період.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розроблені методичні положення, обґрунтовані висновки і пропозиції можуть бути використані в економіко-аналітичній, плановій та прогностичній роботі підрозділів місцевих адміністрацій, апаратів обласних та районних адміністрацій і рад, зокрема, в процесі реалізації Концепції державної регіональної політики, а також Концепції національної безпеки України; для вдосконалення механізму державного регулювання у сфері економічної безпеки та соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних утворень, у законотворчій діяльності Верховної Ради України, а також у роботі Міністерства фінансів України.

Отримані результати використані в роботі Головного управління праці та соціального захисту населення Львівської обласної державної адміністрації (довідка № 12-10447 від 16.09.2008 року), Львівської обласної асоціації місцевих рад «Ради Львівщини» (довідка № 08 від 22.01.2008 року).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються в навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема, кафедрою економічної безпеки, при викладанні таких дисциплін: “Основи економічної безпеки”, “Економічна безпека держави”, “Соціально-економічна безпека”, “Основи національної безпеки”.

Особистий внесок здобувача. Всі наукові результати, що викладені в дисертації й виносяться на захист, отримані автором особисто і знайшли відображення в опублікованих працях. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційному дослідженні використано лише ті положення та ідеї, які є результатом особистої роботи здобувача.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовані на десяти наукових, науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах: Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми протидії економічній злочинності, тінізації та корупції в умовах формування ринкової економіки в Україні” (м. Львів, 30 вересня 2005 р.), III міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми інноваційного розвитку держави” (м. Дніпропетровськ, 29-30 жовтня 2008 р.), LXV науково-практичній конференції науково-педагогічних працівників, аспірантів, студентів та структурних підрозділів НТУ (м. Київ, 4 березня 2009 р.), першій звітній науковій конференції “Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи” (м. Львів, 2 березня 2007 р.), другій звітній науковій конференції: “Державотворення та правотворення в Україні” (м. Львів, 29 лютого 2008 р.), науковій конференції “Актуальні проблеми економічного зростання і стратегічного розвитку України в умовах глобалізації” (м. Львів, 14 грудня 2007 р.), міжнародному науково-практичному семінарі “Протидія транснаціональній організованій злочинності як реалізація євроатлантичної стратегії України” (м. Львів, 22-23 березня 2007 р.), науково-практичному

семінарі “Проблеми забезпечення економічної безпеки первинної ланки господарювання” (м. Львів, 24 листопада 2006 р.), науково-практичному семінарі “Проблеми забезпечення економічної безпеки первинної ланки господарювання” (м. Львів, 30 листопада 2007 р.), засіданні круглого столу “Шлях України до економічної безпеки”(м. Харків 11 квітня 2007 р.), засіданні круглого столу “Економічна безпека підприємництва у контексті заходів детінізації економіки” (м. Львів, 4 квітня 2008 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 13 наукових праць загальним обсягом 4,13 др. арк., 6 із яких у фахових виданнях.

Обсяг та структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Її повний обсяг становить 186 сторінок друкованого тексту і включає 15 рисунків, 8 таблиць, 8 додатків, список використаних джерел із 196 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі **“Теоретико-методологічні засади дослідження тінізації економіки”** розглядається тіньова економіка, як результат процесу тінізації економіки, використовуючи системний підхід до визначення його сутності й змісту. Багатогранність явища та різновекторність визначень тіньової економіки сформували багато поглядів на цю проблему. Виділено основні етапи дослідження тіньової економіки та концептуальні підходи, які використовуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями в процесі її дослідження.

Щодо сутності й змісту такого соціального явища як “тіньова економіка”, в роботі запропоновано вважати, що, по-перше, тіньова економіка – це сукупність економічних відносин з приводу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ та послуг між суб’єктами господарювання в умовах конфлікту між зростаючими їхніми потребами і обмеженими можливостями легального суспільного виробництва, що не контролюється, не враховується і не регулюється державою;

по-друге, тіньова економіка – це економічна діяльність суб’єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою та (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства;

по-третє, тіньова економіка – це зріз суспільної свідомості, сукупність поглядів та переконань щодо легальних, напівлегальних і нелегальних форм і методів економічної діяльності в умовах суперечності між зростаючими потребами громадян і обмеженими можливостями легальної економіки;

по-четверте, тіньова економіка – це результат тінізації економіки країни, це її тіньовий сектор, тіньова інфраструктура, тобто матеріалізація в просторі

й часі конфлікту між сучасними потребами громадян і легальними можливостями їх задоволення.

У межах дослідження систематизовано поділ видів тіньової економіки за удосконаленими класифікаційними ознаками та визначено місце тіньового сектору економіки відносно легального. Лише при чіткому детермінуванні того чи іншого виду тіньової економіки можливе створення ефективного комплексу заходів, що забезпечить поступову детінізацію української економіки. Враховуючи ключові аспекти: наслідки, мотиви, рівень поширення, організованості, обсяги, аналіз суб'єктів "тіні", в роботі пропонується наступна класифікація тіньової економіки (рис. 1).

Рис.1. Класифікація форм тіньової економіки

Виділено основні риси, характерні для функціонування сектору тіньової економіки на сучасному етапі в Україні та зазначено, що більшість проблем, які пов'язані із вивченням тіньової економіки, виникає через вкрай невизначену методологічну базу її аналізу. Запропоновано проводити дослідження тіньової економіки на основі застосування системного аналізу із виділенням системних об'єктів: екзогенних та ендогенних змінних, цілей системи, предметної області. Такий підхід дозволить як аналітикам ринку, так і економістам-практикам відмовитись від інтуїтивної оцінки рівня тіньової економіки в

Україні й опиратись у практичній діяльності на науковий аналіз та застосування економіко-математичного моделювання.

На такій методологічній основі проаналізовано та систематизовано соціально-економічні та суспільно-політичні причини виникнення та зростання тіньової економіки в Україні. Основними з них можна вважати такі:

1) значний рівень регулятивного втручання з боку держави, корупційність чиновників, відсутність довіри до влади, складність реєстрації бізнесу в поєднанні із низькою ймовірністю покарання за недотримання законодавства;

2) ускладнення ситуації на ринку праці, спричинене наслідками кризи, значне фіскальне навантаження на фонд оплати праці, трудова міграція;

3) зростання ризикованості вкладання коштів у фінансові та інвестиційні компанії, недовіра до банківського сектору спричиняють нагромадження тіньових капіталів, їх відтік за кордон, торгівлю в іноземній валюті, бартер тощо;

4) зрощення інтересів представників політичних еліт, мафіозних та кримінальних структур, а особливо в період політичних змін в державі;

5) недостатнє та недосконале нормативне забезпечення економічної реформи, слабка і неефективна система державного обліку і контролю;

6) детермінанти некримінальної тіньової економіки виступають як самостійні чинники тінізації;

7) швидка втрата історичних, глибоко притаманних українському народу моральних традицій, етичних норм поведінки, що лежать в основі соціальної престижності, чесною, кваліфікованою праці, поваги до приватної і спільної власності та становлять вихідну базу щодо дотримання кодексів підприємницької та робітничої честі тощо.

Лише при чіткому виокремленні та систематизації чинників, які призводять до тінізації, буде можливою реалізація ефективної політики та заходів, що пов'язані зі зменшенням тіньового сектору економіки.

У другому розділі **“Діагностика процесу тінізації економіки країни”** проаналізовано основні методи оцінки тіньової економіки в контексті економічної безпеки країни, жоден із яких не одержав загального визнання та розповсюдження, адже їх об'єднує висока ступінь суб'єктивності та неточності, пов'язані із складністю отримання достовірної інформації про тіньову економічну діяльність. Різноманіття вживаних методів свідчить про відсутність єдиної методики кількісної оцінки параметрів тіньової економічної діяльності, надійних критеріїв достовірності результатів. Це стосується і основних макроекономічних показників. Наприклад, згідно даних Міністерства економіки в Україні фігурує три показники ВВП: легальний, тіньовий та офіційний, які подано в таблиці 1:

Таблиця 1.

Обсяг ВВП України, млрд. грн.

	2000 рік	2001 рік	2002 рік	2003 рік	2004 рік	2005 рік	2006 рік	2007 рік
Легальний	150	180	199	246	304	391	360	417
Тіньовий	80	92	94	103	98	118	120	158
Офіційний	170	204	226	267	345	441	544	648

У роботі обгрунтовано, що загрози економічній безпеці держави – регіонально диференційовані, а соціально-економічний потенціал регіону складається із компонент, які ієрархічно структуровані згідно системного підходу. Отже, для виявлення частки прихованої економіки в країні треба визначити її регіональні складові. У межах дослідження регіональних складових безпеки України було проведено аналіз та відбір основних показників соціально-економічного розвитку країни за період 2002-2007 рр., які слугують інформаційною основою аналітичного дослідження та оцінки соціальної складової тіньової економіки. Це, зокрема: зайнятість, наявність явного та прихованого безробіття, оплата праці, заборгованість із виплати заробітної плати, рівень платоспроможного попиту, масштаби бідності, індекс концентрації доходів, рівень критичної маси малого підприємництва в регіоні, нелегальна трудова міграція та коефіцієнт злочинності за регіонами держави.

За результатами аналізу основних соціально-економічних показників, які впливають на формування тіньового сектора економіки країни, визначені характерні риси її сучасного ринку праці, а саме:

- домінування прихованих процесів над відкритими, формування масштабного неофіційного ринку праці у деяких регіонах та галузях економіки;
- масова трудова міграція значної частини працездатного населення країни;
- недотримання соціальних та правових гарантій у сфері найму працівників;
- співіснування легальної, юридично зафіксованої та нелегальної зайнятості всіх груп економічно активного населення як зайнятих, так і безробітних;
- глибока сегментація за економічними та соціально-демографічними ознаками регіонів держави;
- наявність значної дистанції між бажаними соціальними параметрами безпеки та наявними регіональними показниками сфери зайнятості.

У рамках довготермінового прогнозування економічної безпеки запропоновано *проблемно-цільовий підхід* як інструментарій зниження впливу тіньової економіки в контексті невизначеності та складності прогнозованого процесу. Логіка проблемно-цільового підходу зображена схемою (рис.2).

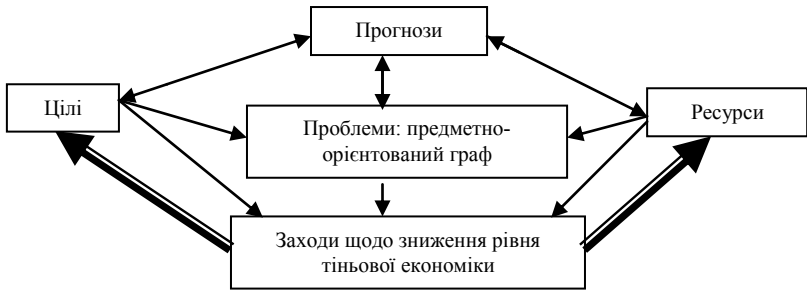

Рис. 2. Схематичне зображення логіки проблемно-цільового підходу

Цільовий напрям зниження рівня тіньової економіки передбачає орієнтацію на кінцевий результат. Цілі формуються у функціональних термінах, а завершується “дерево цілей” цільовими показниками, тобто цілком конкретними кількісно вираженими вимогами. “Дерево цілей” розроблено, виходячи із таких вимог: 1) цілі кожного рівня мають бути співставні за своїм масштабом та значеннями; 2) збереження принципу повноти редукції цілей: кожна ціль верхнього рівня повинна бути представлена у вигляді підцілей наступного рівня так, щоб об’єднання підцілей повністю розкривало зміст вихідної цілі.

Ієрархію цілей в процесі тінізації економічної системи зображено графічною моделлю – *предметно-орієнтованим графом* (фрагмент якого представлено на рис. 3), що виражає їх взаємозв’язок та взаємопідпорядкування.

Побудова “дерева цілей” починається з верхнього ярусу, який носить назву “Проблеми оцінки соціальної складової тіньової економіки”. Тут визначено проблеми, які спричиняють тінізацію соціальної складової економічної безпеки. На другому рівні графа представлено чотири підкласи соціальної складової тіньової економіки: легальна незареєстрована економіка, легальна фіктивна (неформальна) економіка, нелегальна економіка та кримінальна економіка. Ознакою завершення процесу побудови “дерева цілей” є поява таких показників, які виражають альтернативні способи досягнення цілей, тобто мова йде про варіанти прийняття рішень, які забезпечують детінізацію економіки.

Кожна із зазначених цілей може бути оцінена за критерієм важливості шляхом встановлення сукупності рейтингових коефіцієнтів для створення *програмного комплексу заходів* зниження рівня тіньової економіки і підвищення економічної безпеки. Процес формулювання та конкретизації цілей отримує своє інформаційне відображення в системі планування заходів зниження рівня тіньової економіки. При цьому моделлю цілі є деяка сукупність соціально-економічних показників, які виражають ступінь тінізації.

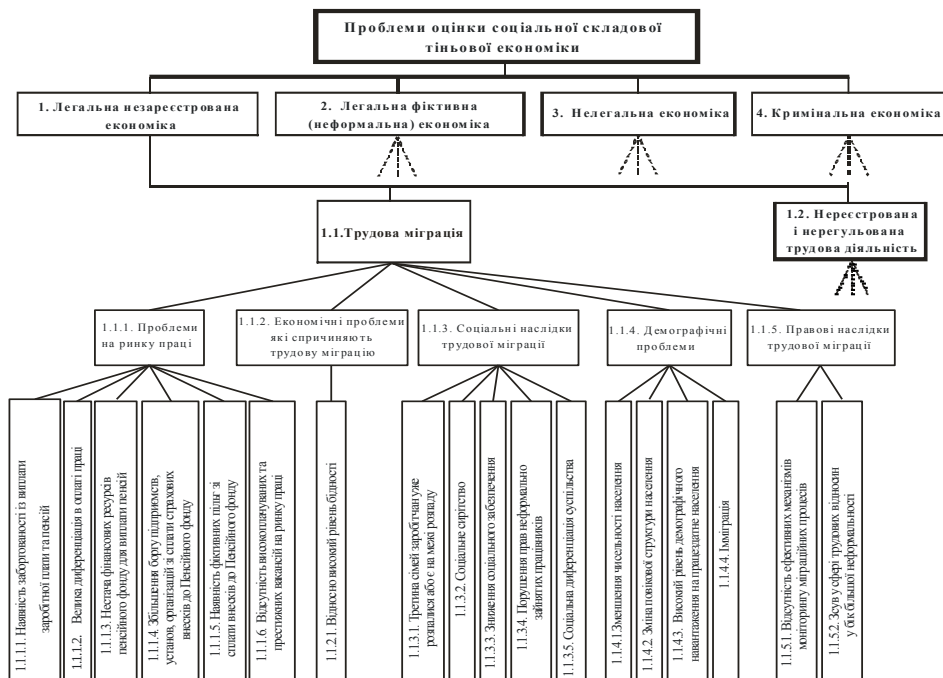

Рис. 3. Фрагмент предметно-орієнтованого графу для оцінки соціальної складової тіньової економіки

У контексті детінізації економіки формулювання цілей вимагає особливо виваженого, економічно обґрунтованого підходу, координації дій управлінських суб'єктів на всіх рівнях, оскільки кінцевим результатом застосування проблемно-цільового методу є підвищення економічної безпеки кожного регіону та ефективного використання трудового потенціалу країни.

Система програмного комплексу заходів детінізації економіки регіону з врахуванням предметно-орієнтованого графу наведено на рис. 4.

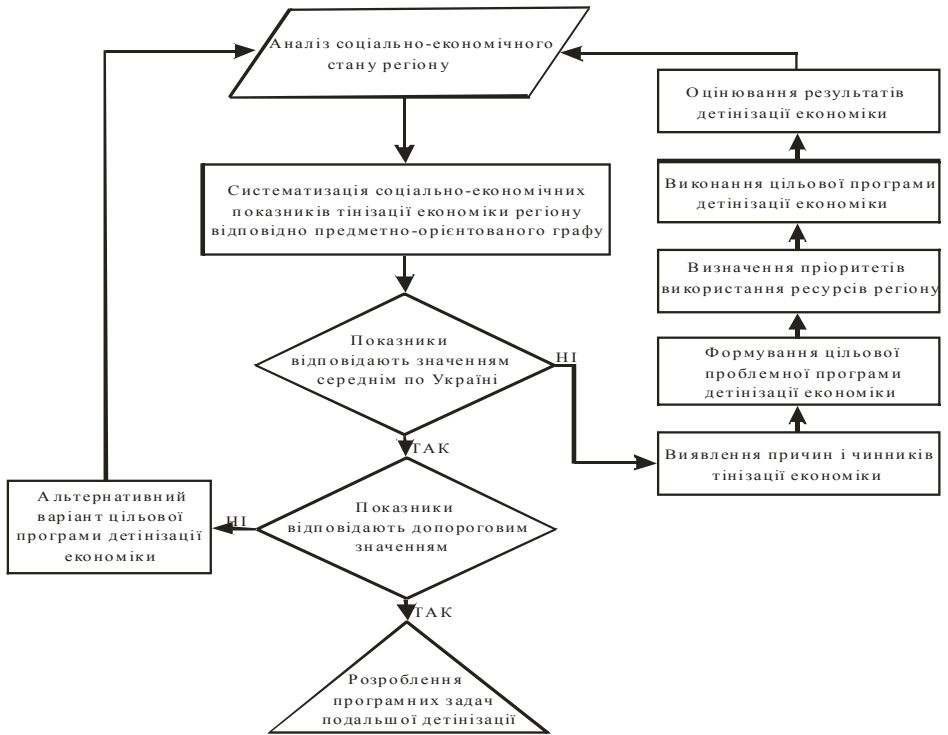

Рис. 4. Система програмного комплексу заходів детінізації економіки регіону

Механізм зниження тінізації, перш за все, є динамічною системою елементів, що взаємодіють та визначають процес становлення та розвитку взаємовідносин між суб'єктами господарювання та державою. Основними важелями у цьому механізмі будуть інститути державної влади. Механізм зниження тінізації економіки країни – це система комплексно взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, засобів, елементів та заходів, за допомогою яких створюються відповідні умови для додержання законності та прозорості економічних відносин. Передбачається, що він включає в себе наступні елементи:

- 1) об'єктивний та всебічний моніторинг економічних відносин у країні з метою виявлення та прогнозування внутрішніх та зовнішніх загроз легальним економічним взаємовідносинам;
- 2) формування порогових, гранично-допустимих значень соціально-економічних показників, недотримання яких призведе до нестабільності економічних відносин;

3) діяльність держави у сфері виявлення та попередження загроз легальному функціонуванню економіки та забезпеченні пріоритетних напрямків економічної політики.

Дослідження зниження впливу тіньової економіки через соціально-економічні показники за проблемно-цільовим методом характеризується складністю розв'язання, багатоцільовою сукупністю заходів, спрямованих на концентрацію зусиль та ресурсів, визначає новизну аспектів технічних і організаційних рішень.

У третьому розділі **“Профілактика тінізації економіки України”** здійснено економіко-математичне моделювання соціально-економічних показників тіньової економіки з метою прогнозування та ефективної протидії цьому явищу.

Складність впливу держави на тіньову економіку визначається її розмірами, ієрархією, неможливістю повної формалізації структури і внутрішніх взаємовідносин, недостатньою надійністю інформації, на основі якої приймаються рішення про віднесення того чи іншого економічного явища до офіційної чи неофіційної економіки. Під невизначеністю вважається множина станів зовнішнього середовища, оскільки саме під їх впливом, в основному, формуються відносини у тіньовій економіці.

Характерною ознакою “тіні” є нечітке (*приховане*) формулювання цілей і нечітко встановлені (*приховані*) взаємозв'язки між діями і наслідками, що, в першу чергу, потребує врахування невизначеності та багатьох випадкових факторів. Враховуючи ці особливості тіньової діяльності, використано факторний аналіз та теорію ймовірності для виявлення прихованих *причин-факторів*.

Розглянуто спочатку вплив лише одного випадкового фактора на один із можливих показників динаміки тіньової економіки, тобто однофакторну модель. Для структури вітчизняної тіньової економіки така модель є коректною, бо вагомим і головним тут є лише один фактор впливу – тіньовий дохід.

Модель, в якій дохідність окремої галузі (чи підприємства) при характеристиці впливу тіньової економіки залежить від одного головного показника, наприклад, F_t , представлена як рівняння лінійної регресії впливу тіньової економіки на дохідність окремої галузі за часовим інтервалом $[0, t]$, який здебільшого становить 1-3 до 5 років:

$$D_t = a + bF_t + X_t, \quad (1)$$

де D_t - дохідність галузі за час t ; X_t - випадкова величина, що характеризує специфічну дохідність за період t ; a - початковий (нульовий) фактор

впливу на F_t ; F_t - передбачуваний приріст показника за період t ; b - чутливість до передбачуваного темпу зростання показника F_t .

Для дослідження цієї моделі звичайно розглядають вибірку спостережуваних даних, за допомогою якої можна визначити коефіцієнти a та b методом найменших квадратів. Така вибірка характеризує темпи зростання вибраного головного фактора тіньової економіки або допустиму дохідність D_t по роках чи кварталах.

Аналогічно, рівняння лінійної регресії можна записати для довільного соціально-економічного показника, зокрема, для тих, вибір та аналіз яких здійснено в підрозділі 2.2 дисертації за період часу t :

$$D_t = a_j + b_j F_t + X_{j_t}, \quad (2)$$

де F_t - прогнозоване значення фактора за період часу t ; b_j - чутливість j -го показника до зміни даного фактора F , причому $j = \overline{1, n}$; a_j - нульовий фактор для j -го показника; X_{j_t} - унікальна дохідність j -го показника із математичним сподіванням, що дорівнює нулеві.

На основі опрацьованих даних, отриманих із відкритих статистичних джерел, запропонована модель, як приклад, застосована для обчислення тіньової частки робочої сили, яка задіяна в економіці Львівської області. Враховано дві основні категорії: економічно активне та економічно неактивне населення як джерела прихованого безробіття Y_t . Для спрощення аналізу як перший етап дослідження розглянуто лише випадкову величину Y_t^{en} - економічно неактивного населення, яку представлено за період 2000 – 2006 рр. дискретним варіаційним рядом: 667,1; 678,8; 716,2; 716,2; 732,8; 740,1; 739,7 (тис. осіб). Отримана закономірність зміни економічно неактивного населення Львівської області описується рівнянням:

$$Y_t^{en} = 713,8 + 12,96 t$$

Воно дає змогу екстраполювати зміну частки економічно неактивного населення Львівської області й робити прогнози на будь-які наступні періоди.

Однофакторна статистична модель, за допомогою якої можна вловити закономірності впливу тінізації, зокрема, частку прихованого безробіття, в якій обсяг частки населення, що працює в неформальному секторі за певний часовий період, реагує на зміну домінуючої складової - економічно неактивного населення області, має вигляд рівняння лінійної регресії:

$$F_t = \bar{a} + \bar{b}Y_t^{en} + Y_t^{ea}, \quad (3)$$

де F_t – особи у віці 15-70 років, які потенційно можуть працювати у тіньовій економіці; Y_t^{en} – прогнозований темп приросту економічно активного населення області за час t (передбачуване значення фактора); $\bar{a}$ – початкове середнє значення для економічно активного населення за період часу t ; $\bar{b}$ – коефіцієнт, який визначає чутливість до передбачуваного темпу зростання Y_t^{en} ; Y_t^{ea} – випадкова величина, яка визначає частку економічно активного населення, яка потенційно може працювати у “тіньовому” секторі економіки за час t .

Остаточнo очікуване значення динаміки зміни часток осіб, які працюють у “тіньовому” секторі в економіці області, представлено рівнянням:

$$F_t = 770,93 + 12,96 t \quad (4)$$

Дане рівняння описує тенденцію прогнозу на найближчі роки зміни макроекономічних параметрів зайнятості в економіці Львівської області.

За даними офіційної статистики середнє значення приросту економічно неактивного населення Львівської області щорічно становить 6,8%, а за допомогою запропонованої методики, в основі якої використана однофакторна модель, для цього показника отримано значення 9,8%. Саме різниця у 3% характеризує відтік населення області у тіньовий сектор економіки. Слід зазначити, що дана тенденція характерна для Львівської області й за умов фінансово-економічної кризи.

Враховуючи складність сучасної економічної ситуації, обмеженість державних централізованих інвестицій та достатньо низьку інвестиційну активність низових суб'єктів господарювання, можна зробити висновок, що в найближчі 3-5 років структурні перетворення в економіці не дозволять досягти оптимального значення економічної безпеки на рівні регіону та держави в цілому. Однак для Львівської області певні позитивні тенденції вже намітилися, адже на результативність цього процесу впливають розвиток інфраструктури області, наявність динамічного конкурентного середовища, науково-методична, інформаційна та консультативна підтримка підприємницьких структур в області, створення належних умов зовнішньоекономічної діяльності в зв'язку із приграничним розташуванням території.

Позитивних тенденцій детінізації економіки в інших регіонах країни і України в цілому можна очікувати лише при реалізації комплексу стратегічних заходів у детінізації соціальної сфери. Державна політика України у сфері протидії тінізації економіки перш за все має бути спрямованою на профілактичні дії в депресивних, кризових і відстаючих з погляду економічних відносин регіонах. Запропоновано з метою

вдосконалення організаційної складової механізму профілактики тінізації економіки з урахуванням регіональних особливостей створити Центр діагностики її стану при апараті Голови облдержадміністрації. Основними його завданнями передбачено участь у реалізації державної політики в сфері протидії тінізації економіки; збирання, оброблення та аналіз інформації щодо стану економічної безпеки в регіоні; моніторинг тінізації ринку зайнятості; відслідковування соціально-економічних показників тінізації економіки в регіоні з використанням експертних оцінок і запропонованого інструментарію зниження впливу тіньової економіки в рамках довготермінового прогнозування стану регіону; налагодження обміну інформацією, взаємодії та співробітництва між органами виконавчої влади, правоохоронними органами та громадськими організаціями.

ВИСНОВКИ

У процесі дисертаційного дослідження були обґрунтовані такі висновки, що мають теоретичне та практичне значення й можуть бути використані для подальшого удосконалення системи діагностики та протидії тінізації економіки країни:

1. Пропонується під “тіньовою економікою” розуміти єдність чотирьох змістовних форм: 1) сукупності соціальних, економічних та правових відносин між окремими індивідами, групами індивідів та інституційними одиницями стосовно виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, результати яких, за різних причин, не враховуються державними органами статистики; 2) економічної діяльності суб’єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою та (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства; 3) зрізу суспільної свідомості, сукупності поглядів та переконань щодо легальних, напівлегальних і нелегальних форм і методів економічної діяльності в умовах суперечності між зростаючими потребами громадян і обмеженими можливостями легальної економіки; 4) результату тінізації економіки країни, її тіньового сектору, тіньової інфраструктури, тобто матеріалізації в просторі й часі конфлікту між сучасними потребами громадян і легальними можливостями їх задоволення.

Багатогранність явища та різноманітні підходи до визначення тіньової економіки сформували різновекторність поглядів на цю проблему. Виділено основні етапи дослідження тіньової економіки та систематизовано концептуальні підходи, що використовуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями в процесі дослідження тіньової економіки.

2. Виділено основні риси характерні для функціонування сектору тіньової економіки на сучасному етапі в Україні, що дозволило застосувати комплексний макроекономічний підхід до розгляду тіньової економіки, який дає змо-

гу поєднати економічні фактори тіньової економіки з неекономічними, зокрема, правовою та етичною основами підприємництва, історичними традиціями, особливостями українського менталітету.

3. Однією із найістотніших загроз економічній безпеці країни є тінізація економічної діяльності окремих регіонів. Аналіз показує, що загрози економічній безпеці держави регіонально диференційовані, тому в особливу групу виділені цілі, які співвідносяться із загальними суспільно-економічними цілями держави, а саме – забезпечення економічної безпеки країни.

4. Здійснено відбір та аналіз основних соціально-економічних показників, які впливають на формування тіньового сектора в Україні, зокрема це динаміка зайнятості, явного та прихованого безробіття, оплати праці та заборгованості із виплати заробітної плати, рівень платоспроможного попиту, масштаби бідності, індекс концентрації доходів, критична маса малого підприємництва, нелегальна трудова міграція та коефіцієнт злочинності за регіонами. На основі аналізу цих показників здійснена типологія регіонів України за системою індикаторів, які виявляють їхню залученість до сфери тіньових економічних відносин.

5. Узагальнено основні методи оцінки тіньової діяльності та проаналізовано їх позитивні та негативні сторони, а також зазначено, що результати, отримані за допомогою вже відомих методів, не дають для України достовірної оцінки щодо масштабів тіньової діяльності.

Запропонований проблемно-цільовий підхід, використання графічної моделі – предметно-орієнтованого графу як практичного інструменту аналізу та систематизації складових тіньової економіки мезосистем значно підвищують ефективність діагностики та достовірність оцінки масштабів тіньової економіки.

6. Для оцінки стану та рівня тіньової економіки на 38 підприємствах Західного регіону України було проведено дослідження шляхом опитування експертів у формі анкетування серед керівників та безпосередніх власників підприємств різних форм власності. Отримані експертні оцінки відображають територіальну специфіку підприємницької діяльності та корелюються із показниками тіньового обороту за галузями економіки України за 2007 рік.

7. Застосовано статистичну однофакторну модель до прогнозування динаміки частки населення Львівської області, яка працює в тіньовому секторі економіки. Отримані результати можуть бути інтерпретовані для будь-якого сектора чи галузі економіки країни в цілому. Дану модель можна також взяти за основу для подальшого дослідження у випадку багатфакторного аналізу.

8. Позитивних тенденцій детінізації економіки в регіонах країни і України загалом можна очікувати лише при реалізації комплексу стратегічних заходів у детінізації соціальної сфери. Запропоновано з метою вдосконален-

ня організаційної складової механізму профілактики тінізації економіки з урахуванням регіональних особливостей створити Центр діагностики її стану при апараті Голови облдержадміністрації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

В наукових фахових виданнях

1. Кіржецький Ю.І. Причини становлення та зростання тінізації економіки в Україні / Ю.І. Кіржецький // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2006. – №575. – С.76-81.

2. Кіржецький Ю.І. Тіньова економіка: суть та ідентифікація / Ю.І. Кіржецький // Економіка: проблеми теорії та практики: [зб. наук. праць]. –Вип. 239. – Дніпропетровськ: ДНУ, – 2008. – С. 343-350.

3. Кіржецький Ю.І. Методологічна основа дослідження тіньової економіки в контексті економічної безпеки регіону / Ю.І. Кіржецький // Вісник Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 40. – С. 337-340. (Серія економічна).

4. Кіржецький Ю.І. Основні тенденції дослідження процесу «тіньової» зайнятості населення Львівської області / Ю.І. Кіржецький // Вісник Донецького університету. – Донецьк. – 2008. – №1/2008. – С. 243-251. – (Серія В: Економіка і право)

5. Кіржецький Ю.І. Особливості застосування проблемно-цільового підходу до аналізу тіньової економіки / Ю.І. Кіржецький // Економічний простір: [зб. наук. праць]. – Вип. 64. – Дніпропетровськ. – 2008. – С.67-74.

6. Кіржецький Ю.І. Механізм взаємозалежності тінізації економіки та корупції / Ю.І. Кіржецький, З.Б. Живко // Економіка: проблеми теорії та практики: [зб. наук. праць]. – Вип. 234: В 4 т. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – Т.3. – С. 690-698. *Особисто автором проаналізовано специфіку формування середовища із високим рівнем тінізації, корупції та конкуренції.*

В інших виданнях

1. Кіржецький Ю.І. Позитивні сторони некримінальної тіньової економіки / Ю.І. Кіржецький, З.Б. Живко // Тези міжнар. наук.-практ. конф.(Львів, 22-23 березня 2007 року). – Львів: В-о ПП «Арал», 2007. – С. 82-86. *Особистий внесок: аналіз наслідків тінізації на діяльність суб'єктів господарювання.*

2. Кіржецький Ю.І. Сутність підходу моделювання цілей тіньової економіки через соціально-економічні показники / Ю.І. Кіржецький // Державотворення та правотворення в Україні: матеріали другої звітної наук. конф. – Львів, 2008. – С. 374-377.

3. Кіржецький Ю.І. Чинники тінізації економіки в Україні / Ю.І. Кіржецький // Державотворення та правотворення в Україні: матеріали першої звітної наук. конф. – Львів, 2007. – С. 214-217.

4. Кіржецький Ю.І. Детермінізація тіньової економіки як суспільного феномена / Ю.І. Кіржецький // Науковий вісник ЛьвДУВС. – Львів, 2006. – Вип. 1(3). – С. 58-64. – (Серія економічна).

5. Кіржецький Ю.І. Графічна модель ієрархії цілей в процесі зниження тінізації економічної системи / Ю.І. Кіржецький // Молодь і ринок. – 2008. – № 7-8 (42-43). – С.82-88

6. Кіржецький Ю.І. Програмно-цільовий підхід довготермінового прогнозування стану соціально-економічних показників тіньової економіки / Ю.І. Кіржецький // Сучасні проблеми інноваційного розвитку держави: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. – Т. 2. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2008. – С. 59-63.

7. Кіржецький Ю.І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / Ю.І. Кіржецький, В.І. Франчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – Вип.1. – С. 70-80. – (Серія економічна). *Особистий внесок: аналіз сучасних методів виявлення тіньового сектору економіки.*

АНОТАЦІЯ

Кіржецький Ю.І. Механізм зниження тінізації економіки України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – Економіка та управління національним господарством. – Інститут регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2009.

У дисертації виділено концептуальні підходи та основні етапи дослідження тіньової економіки. Вдосконалено та систематизовано основні етапи тінізації економіки України. Здійснено класифікацію форм тіньової економіки, проведений аналіз і систематизація соціально-економічних та суспільно-політичних причин її виникнення.

Виявлено основні риси, що характерні для функціонування тіньової економіки в Україні. Запропоновано проводити методологічні дослідження тіньової економіки на основі застосування системного аналізу із використанням економіко-математичного моделювання.

У ході дослідження процесів тінізації проведено соціально-економічний аналіз регіону в контексті системного вивчення мезоекономічних об'єктів. Проведено аналіз основних методів оцінки тіньової економіки.

Розроблено механізм зниження впливу тіньової економіки в контексті економічної безпеки – проблемно-цільовий підхід. Ієрархію цілей в процесі зниження тінізації економічної системи зображено предметно-орієнтованим графом. Запропоновано економіко-математичне моделювання соціально-економічних показників тіньової економіки як основу економічного прогно-

зування. Розглянуто однофакторну статистичну модель, яка дає змогу вловити закономірності впливу тінізації.

Ключові слова: тіньова економіка, рівень тінізації, ієрархія цілей, системний аналіз, регіон, тіньова зайнятість.

АННОТАЦІЯ

Киржецкий Ю.И. Механизм снижения тенизации экономики Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.03. – Экономика и управление национальным хозяйством. – Институт региональных исследований НАН Украины. – Львов, 2009.

В диссертации представлено теоретико-методологические принципы исследования теневой экономики. На основании системного подхода определено сущность и содержание теневой экономики. В работе выделены основные этапы исследования теневой экономики и концептуальные подходы, которые применяются ведущими отечественными и зарубежными учеными. Усовершенствованы и систематизированы основные этапы тенизации экономики Украины. В соответствии с предложенным определением сущности теневой экономики осуществлена классификация форм теневой экономики по двенадцати классификационным признакам. Проведен анализ и систематизация социально-экономических и общественно-политических причин возникновения и роста теневой экономики.

Выявлены основные черты, характерные для функционирования теневой экономики в Украине, отмечено, что большинство проблем, которые возникают при исследовании и изучении теневой экономики, возникают из-за неопределенной методологической базы. Предложено проводить методологические исследования теневой экономики на основе применения системного анализа с использованием экономико-математического моделирования.

В ходе исследования процессов тенизации проведен социально-экономический анализ региона в контексте системного изучения мезоэкономических объектов с учетом свойств целостности и иерархичности. Проведенный анализ основных методов оценки теневой экономики показывает, что их объединяет высокая мера неточности, субъективности и сложности получения достоверной информации.

Для выявления частицы скрытой экономики осуществлена типология регионов Украины по системе индикаторов - социально-экономических показателей, которые служат информационной базой аналитического исследования и оценки социальной составляющей теневой экономики. Осуществлено группирование регионов Украины за параметрами, которые формируют фактор экономической активности и уровень его вовлеченности в сферу теневых экономических отношений.

Предложен инструментарий снижения влияния теневой экономики в контексте экономической безопасности с учетом неопределенности и сложности прогнозируемого процесса: проблемно-целевой подход. Иерархия целей в процессе снижения тенизации экономической системы изображена графической моделью - предметно-ориентированным графом.

Предложено экономико-математическое моделирование социально-экономических показателей теневой экономики как основа экономического прогнозирования. Рассмотрена однофакторная статистическая модель, с помощью которой просматриваются закономерности влияния тенизации: смена частицы скрытой экономики за счет изменения экономически неактивного населения региона за определенный период.

Ключевые слова: теневая экономика, уровень тенизации, иерархия целей, системный анализ, регион, теневая занятость.

SUMMARY

Y.I. Kirzhetsky. Mechanism of decline Ukraine's shadow economy. – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Economic sciences by specialty 08.00.03 – Economic and management of national economy. - Institute of Regional Researches NAS Ukraine, - Lviv, 2009.

The basic stages of research of shadow economy and conceptual approaches are selected in the thesis. The basic stages of going economy in the shadow in Ukraine are improved and systematized. Classification of forms of shadow economy is carried out, an analysis and systematization of socio-economic and social and political reasons of its origin is conducted.

Found out basic lines, that characteristic for functioning of shadow economy in Ukraine. It is suggested to conduct the methodological aspects of research of shadow economy on the basis of application of analysis of the systems with application of economic-mathematical model.

During research of processes shadowing is conducted socio-economic analysis of region in the context of system study of mezo-economic objects. The analysis of basic methods of estimation of shadow economy is conducted.

The tool of decline of influencing of shadow economy is developed in the context of economic safety is problem-solving a special purpose approach. The hierarchy of aims in the process of decline of shadowing of the economic system is represented the in-oriented count. The economic-mathematical model of socio-economic indexes of shadow economy as basis of economic prognostication is offered. A thingfactor statistical model which enables to catch conformities to the law of influencing of shadowing is considered.

Keywords: shadow economy, shadow economy's level, hierarchy of aims, system analysis, region, shadow employment.